

Georges Duby

Rytíř, žena a kněz

Manželství ve Francii v době feudalismu

■ garamond

Přeložila Věra Dvořáková

*Cet ouvrage, publié dans le cadre du programme d' aide à la publication
F. X. Salda, bénéficie du soutien du Ministère français des Affaires
Étrangères, de l' Ambassade de France en République Tchèque
et de l' Institut Français de Prague*

*Tato kniha vychází s pomocí francouzského ministerstva zahraničních věcí,
Velvyslanectví Francouzské republiky v České republice
a Francouzského institutu v Praze v rámci
podpůrného programu F. X. Salda*

Knihu vychází s podporou Ministerstva kultury České republiky

© Hachette, 2001

© Translation Věra Dvořáková, 2002

ISBN 80-86379-44-2

I. kapitola

SŇATKY KRÁLE FILIPA

Na podzim roku 1095 dlí papež Urban II. ve městě Clermontu v Auvergne, nejjihnější oblasti, kam ještě dosahuje vliv Kapetovců. Vyhnán z Říma, projíždí v průvodu svých kardinálů s velikou pompou jižní Galii. Cítí se tu dobře. Je to někdejší významný převor z Cluny a kraj je opatstvími kongregace protkaný. Živě se zde uplatňuje snaha, rozvíjená papežskou stolicí už dvacet let, o reformu církve, to jest o očistu celé společnosti. Je třeba připravit lidi na otřesy, jež je čekají, na konec světa, obrátit je, třeba i proti jejich vůli, na dobrou cestu, napravit úchytky, upřesnit všem jejich povinnosti a hlavně vytyčit, co je všem zakázáno. Velikou nápravu zahájila nejprve očista církevního tělesa. Tam se muselo začít, protože služebníci boží jsou všem za příklad. Především to znamenalo vymýtit dvojí nešvar: simonii – tak nazývali tehdejší učenci zasahování světské moci, a zvláště moci peněz, do volby církevních hodnostářů – a mikulášství – to jest mravní zkaženost, zálibu ve světských radostech a v první řadě samozřejmě v ženách. A nyní došlo i na laiky, protože i ty je třeba přimět k životu, jaký se podle kněží líbí Bohu. To je úkol ještě obtížnější. Lidé se totiž všemožně vzpírají a světtí vládcové jejich vzdor ještě podporují. V první řadě panovník a ostatní králové, pověření – stejně jako Karel Veliký, za jehož dědice se považují – samotným nebem svrchovaně vládnout na svých územích a udržovat na nich sociální pořádek. Vidí neradi, když jim do toho zasahuje někdo jiný, narušuje zavedená pravidla a přikazuje válečníkům, jak se mají chovat.

Do Clermontu nepřišel nikdo z králů, zato spousta biskupů a opatů a vysoká šlechta ze sousedních krajin. Elity je zde tedy dost na to, aby

měl papež pocit, že trůní uprostřed shromážděného křesťanstva a jedná jako jeho hlava a nejvyšší vládce nade všemi pozemskými panovníky. Z takové pozice Urban II. hovoří k celému světu. Vyhláší zákony, soudí, trestá. Nejslavnějším z jeho výnosů bude výzva ke křížové výpravě: svolává veškeré západní rytířstvo k zahájení velké migrace a všechny věřící, aby se vydali do Jeruzaléma a po osvobození Svatého hrobu aby tam pak u prázdného hrobu čekali na poslední soud, na proměnu, k níž je má právě připravit reforma, na vzkříšení lidského rodu v mohutném výtrysku světla. Tato velkolepá mobilizace zatlačí do zapomnění jiný papežův výnos, vyhlášený v témž duchu: exkomunikaci francouzského krále Filipa, prvního toho jména a prvního z frankých panovníků na západě, který se v očích církevních autorit prohrěšil natolik, aby si zasloužil tento strašlivý trest. Trest, který ho odřízne od společenství věřících, ačkoli právě on byl povolán je vést, a který přivolá na jeho hlavu Boží prokletí. Jestliže se král nepolepší, bude navěky zatracen.

Ve skutečnosti byl Filip vyobcován už rok předtím. Exkomunikovalo ho 15. října 1094 v Autunu dvaatřicet biskupů shromážděných kolem papežského legáta, lyonského arcibiskupa Huga z Die. Biskupové zároveň zrušili výnosy koncilu, jemuž těsně předtím král předsedal v Reměši. Nastává konflikt. Sřet mezi dvěma částmi francouzského království, severem, který byl v panovníkových rukách, a jihem, který se mu vymykal, a hlavně nesmiřitelný sřet mezi dvojím pojetím církevní instituce: mezi tradiční církví karolínskou, jejíž preláti v každém národě podléhají posvátnému vedení krále jako svého spolubratra a zároveň ochránce, a onou druhou, zneklidňující církví reformátorů, církví Urbana II., která nadřazuje duchovní stránku stránce pozemské, a tedy biskupy nad panovníky, a sjednocuje všechny biskupy pod autoritu biskupa římského. Panovníky je potřeba zlomit, aby se těmto novým strukturám podřídili, a právě proto, aby zlomili francouzského krále, ho vůdcové reformy vyobcovali. Nejprve v Autunu a potom v Clermontu.

Dokumenty z clermontského koncilu se nedochovaly. Známe je z toho, co o nich napsali tehdejší historikové, oni obyvatelé klášterů, kteří rok za rokem zaznamenávali události, jež je zaujaly. O slavném clermontském shromáždění hovoří skoro všichni, ale skoro všichni se zmiňují pouze o výpravě do Svaté země: ta je fascinuje. Někteří z nich

se nicméně alespoň okrajově dotknou toho, že byl potrestán francouzský král, a proč. Dovídáme se tak, že Filipův trest měl jiný důvod než exkomunikace Jindřicha IV. Papež ho neodsoudil proto, že by se byl nějak ostře postavil proti Svaté stolici, nýbrž pro jeho chování. Přesněji řečeno pro postoj k manželství. Podle Sigeberta z Gembloux byl Filip vyobcován za to, že „si za života své ženy vzal navíc (*superduxerit*) ženu jiného muže, také živého“. Bernold ze Saint-Blasien je přesnější: „Svou vlastní ženu odvrhl a spojil se manželstvím s ženou svého vazala,“ píše a jako důvod trestu uvádí „cizoložství“. *Kronika* ze Saint-Aubin k tomu ještě připojuje incest¹.

Jsou to informace skrovné. Naštěstí je o patnáct let později doplňují slova severofrancouzského biskupa Yvese z Chartres. Aby francouzskému králi překazil plánované manželství se sestřenicí, biskup předložil arcibiskupovi v Sens genealogii dokazující jejich příbuzenský vztah². Dobře tuto genealogii znám, říká. V roce 1095 jsem ji na vlastní uši slyšel dvakrát opakovat před dvorem papeže Urbana; poprvé od jednoho auvergneského mnicha, podruhé od vyslanců hraběte z Anjou. Šlo tehdy o krále Filipa. Obviňovali ho, že „unesl ženu hraběte z Anjou, která je jeho sestřenicí, a neprávem ji zadržuje (...). Pro toto obvinění a důkaz krvesmilstva byl král na clermontském koncilu exkomunikován.“ Takovou vzpomínku si tedy po patnácti letech uchoval na tuto historii inteligentní muž spolehlivé paměti, který jí byl navíc blízce účasten. Skandální nebyla bigamie, tedy skutečnost, že si král za života své manželky vzal jinou ženu, ani cizoložství, tedy že se zmocnil legitimní manželky jiného muže. Skandální bylo, že se spojil se svou příbuznou. A to ani ne pokrevní, ale manželkou bratrance, a navíc bratrance hodně vzdáleného: pradědeček hraběte z Anjou byl prapradědem královým. Za tohle byl Kapetovec exkomunikován, dán do klatby. A protože neustoupil a „v obcování s dotýčnou ženou pokračoval, byl (znovu) exkomunikován na koncilu v Poitiers (1099) kardinály Janem a Benediktem“. Ne že by Filipovi I. nezáleželo na vlastní spáse, bál se hříchu jako každý jiný. Stál však na svém, protože se držel prostě jiné morálky, než jakou se snažili prosadit reformátorští kněží. Pojímal jednoduše manželství jinak než oni a byl přesvědčený, že se žádné chyby nedopouští.

Když se Filip ženil s Bertou z Fríska, bylo mu dvacet. Dal mu ji jeho vlastní bratranec hrabě z Flander, byla dcerou jeho ženy z prvního manželství. Sňatkem se zpečetilo usmíření mezi králem a jeho vazalem. Berta zůstala devět let neplodná. Modlila se. Konečně se jí narodil chlapec Ludvík, budoucí Ludvík VI. Nebe vyslyšelo prosby poustevníka Arnoula ze Saint-Médard-de-Soissons, který měl pověst světce, a lidé ze všech končin se s ním přicházeli radit o rodinných problémech. Arnoul byl Vlám a obával se, aby král manželku, která je k ničemu, když mu nedává dědice, neodvrhl. Berta se ovšem zapuzení stejně dočkala, ale až později, v roce 1092, po dvaceti letech manželství. Manžel ji tehdy usadil – to jest uvěznil – na zámku Montreuil-sur-Mer. Pevnost byla součástí jejího věna, jak se tehdy říkalo majetku, jímž manžel obdarovával manželku při uzavření manželské smlouvy a který mu zároveň umožňoval zbavit se jí tím způsobem, že jí sice věnný statek ponechá, ale bude ji tam držet zavřenou. Vzápětí král pojal za ženu Bertradu z rodu pánů z Montfortu, manželku hraběte z Anjou.

Svedl Filip tu ženu? Svedla ona jeho? Zmocnil se jí násilím? Padla mu do náruče? Dohodl se – což je pravděpodobnější – s jejím manželem? Jaký podíl na tomto jeho kroku měla takzvaná láska? Řeknu hned a se vším důrazem, že o tom nic nevíme a nikdy vědět nebudeme. O liddech, kteří žili v naší zemi skoro před tisícem let, nám totiž není známo takřka nic. Jaké představy chovali v hlavě, jak hovořili, jak se oblékali, jak vnímali své vlastní tělo, nic. Neznáme dokonce ani jejich tváře. Jaké půvaby měla Bertrada pro Filipa? Po jakých cestách se ubírala jeho touha? Dá se vytušit, k čemu se obracela touha Karla VI. nebo jeho strýce z Berry koncem šestnáctého století. Ale malířství ani sochařství o tři sta let starší, pokud se z oněch časů uchovalo, nenabízí našemu pohledu žádnou ženskou postavu krom Panny Marie – a to je postava hieratická: znak, teologický argument – nebo leda neforemné, pomalované a rozčuchané figuríny, jimiž kněží ilustrovali svá kázání o strašidlech smilstva. Máme-li hovořit o manželství, musíme se proto držet povrchu, sociální a institucionální stránky, faktů a gest. O hnutích duše a krve nemůžeme říci nic.

Filipovo rozhodnutí vyvolalo senzaci. Je to zřejmé ze zmínek o jeho novém manželství v oněch několika málo dokumentech, jež se docho-

valy. Píší o něm Clarius ze Sens, Hugo z Flavigny, Sigebert, nejlepší kronikáři severní Francie, jako o skutečném, slavnostním, posvěceném sňatku. Když pán z Beaugency v té době vydá jednu chartu, nedatuje ji, jak je ve zvyku, rokem vlády určitého panovníka, ale právě touto událostí: „V roce, kdy si Filip vzal za ženu Bertradu, manželku Fulkovu, hraběte z Anjou.“³ Byla to tedy očividně událost, ale nikde se nemluví o nějakém pohoršení. Všechno mohlo nejspíš hladce proběhnout, nebýt fanatiků reformy. Nebýt jednoho biskupa, Yvese z Chartres.

Padesátiletý Yves se právě usadil na biskupském stolci. Ne bez potíží. Nastoupil po jednom prelátovi, kterého v rámci čistky ve vysokém kléru papež sesadil. Zásah římské kurie do místních záležitostí způsobil pobouření, a zvláště u sensského arcibiskupa metropolity. Ten odmítl nováčka vysvětit a Yves se dal tedy vysvětit v Capue Urbanem II. Hovořilo se o urážce královského majestátu a na synodě v roce 1091 byl ve třelec sesazen. Yves však neustoupil, a opíraje se o legáty a Svatého otce, držel se myšlenky svrchovanosti papežských rozhodnutí. Ač byl vychován v rigoróznosti, přikláněl se už k reformátorům. A zklamání ho převedlo nadobro na jejich stranu. Společně s nimi se postavil proti prelátům starého stylu, svým spolubratřím označovaným za zastánce svatokupectví a mikulášence, i proti králi jako jejich spreženci. Chartreské biskupství, jako klín vražený do tradičních struktur královské církve, se stalo přední bojovou výspou.

Krásnou příležitost k útoku poskytla Yvesovi Filipova druhá svatba. Král ji chtěl mít hodně slavnostní. Svolal všechny biskupy. Chartreský biskup pozvání odmítl a pokusil se strhnout k tomu i ostatní. Argumentoval proti svému nepříteli arcibiskupovi ze Sens, že nejen dávat králům posvěcení, ale i požehnávat jejich manželství přísluší biskupovi remešskému⁴: „Na tuto svatbu nepojedu,“ píše do Remeše, „ledaže jejím celebrantem a pořadatelem bys byl ty a že by u ní byli a pomáhali tvoji sufragáni“. Ale pozor: je to „záležitost velice nebezpečná; může velice poškodit tvou pověst i čest království“. Ostatně „schvalovat tento sňatek mi brání i jiné, skryté důvody, jež musím pro tuto chvíli smlčet“. Samotnému Filipovi píše otevřeněji⁵: „V Paříži mne se svou manželkou, o níž nevím, může-li tvou manželkou být, nespátíš.“ Dejme si však pozor na slova: tyto muži byli skvělí řečníci a zacházeli s nimi mistrně. Když

Yves užije slova *uxor*, uznává tím, že Filip a Bertrada jsou už manželé: svatební obřad je pro něj pouze slavnostním doplňkem. „Nepřijedu,“ pokračuje, „dokud se nedozvím, zda generální koncil rozhodl o legitimním rozvodu mezi tebou a tvou ženou a o možnosti legitimního sňatku mezi tebou a tou, kterou si chceš vzít.“ Tím Yves jasně říká, že povolání v těchto věcech jsou jedině představitelé církve, že biskupové jsou podřízeni autoritě koncilu a že se budou zkoumat dvě různé otázky: zda má Filip právo odvrhnout svou první ženu – čili otázka bigamie – a zda má právo oženit se s tou druhou – otázka incestu. Dokud se toto nevyjasní, nemůže být řeči o „legitimním sňatku“, je to konkubinát. A hodí se pro krále, aby žil v konkubinátě? Právě toto Yves zdůrazňuje a zároveň se tím omlouvá. Když odmítl zúčastnit se svatby, svým povinností se nijak nezpronevřil, naopak. Po stránce světské, prohlášením, že sňatek bude neblahý pro korunu, jednal jako věrný rádce a po stránce duchovní, prohlášením, že sňatek bude neblahý pro panovníkovu spásu, jednal jako pečlivý správce svědomí. Dopis končí maličkým kázáním o chtíči, ilustrovaným třemi příklady, Adamem, Samsonem a Šalamounem: všechny tři muže přivedly ke zkáze ženy.

Filip si dopis nevzal nijak k srdci. Sňatek se konal ve vši formální slávě, poželhal mu biskup ze Senlis za přítomnosti všech biskupů z královské oblasti. Remešský arcibiskup s ním souhlasil a zdá se, že právě tak i papežský legát pro severní Francii, kardinál Roger. Jediný Yves zůstal neústupný. Připravil doklady „k provedení rozvodu mezi Filipem a jeho novou manželkou“⁶. Poslal je papeži a v dopisech od něho získal oběžník pro preláty království zakazující Bertradu korunovat, důtku adresovanou remešskému arcibiskupovi a varování králi: nepřerušil-li veškeré styky s tou ženou, kterou má „jako manželku“, bude exkomunikován. Chartreský biskup se poté rozhodl pro roztržku. Odmítl vazalskou službu a nedostavil se se svým rytířstvem, tak jak bylo jeho povinností, na velké shromáždění, na němž měl král rozsoudit spor mezi syny Viléma Dobyvatele. Tím se dopustil felonie [porušení lenní věrnosti – pozn. překl.], a proto uprchl a koncem roku 1093 se pohyboval v papežově okolí. V té chvíli se mohlo vše urovnat: Berta umírala, končila bigamie. Filip, jak už víme, si osudy své duše bral úzkostlivě k srdci. Žít takzvaně v hříchu je pro krále těžší než pro někoho jiného. V Remeši král shromáždil

tolik prelátů, kolik jen mohl: dva arcibiskupy a osm biskupů. Všichni královskou svatbu potvrdili a nejen to: hovořili o případném soudu nad chartreským Yvesem. Koncil v Autunu byl pak odvetou.

Exkomunikovat francouzského krále je velmi vážná věc. Je to krok, který zapadá do celkového plánu římské kurie, hloubkový útok, který má dovršit reformu. Chystá se papežská cesta po jižní Galii. K získání Galie severní je potřeba zmocnit se nějakým způsobem Kapetovce. Dobře informovaný Yves z Chartres ujišťuje, že lze počítat s dvojí podporou, z toho s jednou možná přímo v králově domě: s princem Ludvíkem. Je mu třináct a brzo bude zletilý. Když se Filip znovu oženil, stanovil synovi apanáž a jako každý šlechtický dědic v té době, i Ludvík je netrpělivý a nemůže se následnictví dočkat. A nerysuje se už za ním stejně starý Suger a reformovaní mnichové ze Saint-Denis? Druhá opora je jistější, hrabě z Anjou. Anjou je ve hře reformátorů hlavním trumfem.

Manžel, hrabě Fulk Réchin, zůstal až dosud stranou a Bertrada ostatně také. Tématem sporu a odsouzení je chování mužovo, Filipovo. Ne že by Bertrada nebyla cizoložnicí, její případ se však netýká občanského práva. Zrazený manžel se nicméně může chtít pomstít. Fulk však neudělá nic, prostě si jen hledá náhradnice. Je ovšem zavázán papežovi. Před necelými třiceti lety jeden papežský legát – jako trest za porušení církevních práv v Anjou – zbavil jeho staršího bratra dědictví a „jménem svatého Petra“ předal hrabství jemu. Aby pověřenec římské církve takto disponoval kusem francouzského území, to nebylo obvyklé. Bylo to neobvyklé, ale vysvětlitelné: v roce 1067 byl král velice mladý a kapetovská monarchie nesmírně křehká. Fulk si tehdy ostatně koupil Filipův souhlas tím, že mu přenechal kraj Gâtinais. V každém případě je Anjou od té doby něco jako papežovo léno. Hrabě má svázané ruce o to pevněji, že je rovněž vyobcován. Důvodem je to, že svého bratra zajal, odmítl mu dát svobodu a celou tu dlouhou dobu ho držel v tak těsném vězení, že jeho zajatec přišel o rozum. S hrabětem se proto dá manipulovat. V červnu 1094, v době koncilu v Remeši a několik měsíců před koncilem autunským, přijede do Saumuru jako legát sám Hugo z Die, aby exkomunikaci hraběte zrušil. Když se přesvědčí, že jeho bratr skutečně zešlel, nastolí s Fulkem smír a potvrdí ho jako vlastníka hrabství. Nicméně s tím, že „bez souhlasu rady legátů se nesmí znovu oženit“⁷.

Hrabě sice v polygarii očividně překročil povolené meze, šlo však hlavně o to, aby neuzavřel nové manželství a případ jeho současné legitimní ženy Bertrady tak zůstal otevřený.

Děk tomu je totiž možné znovu oživit aféru, kterou Bertino úmrtí zahladilo. Fulk poslušně udělá, co se od něho čeká: až dosud neotevřel ústa a teď začne vykřikovat. Když dne 2. června 1095 vystaví donační chartu pro sv. Sergeje v Angers, nechá ji datovat údajem „v době, kdy byla Francie pošpiněna cizoložstvím nehodného krále Filipa“⁸. V listopadu vyšle do Clermontu svědky, aby potvrdili jeho příbuzenství s francouzským králem, a podpoří tak obvinění z incestu. V zimě se Urban II. na své cestě vyhne územím, která pevně drží Kapetovci, a přijede do Anjou. V Angers předsedá obradům zasvěcení kostela Saint-Nicolas, kde je pohřben Fulkův otec. Dne 23. března se nechá v Toursu korunovat a při procesí ke kostelu Saint-Martin předá Fulkovi zlatou růži – gesto, jež se dalo chápat jako obřad investitury. Právě tehdy – zatímco se už začínají formovat tlupy křížáků – hrabě z Anjou nadiktuje v učenecké latině zvláštní text, který má potvrdit jeho dědičná práva.⁹ Připomíná v něm, že jeho předek dostal hrabství od francouzského krále, ale krále karolínského, „který nepocházel z rodu bezbožného Filipa“. Neplýne z Filipovy bezbožnosti, z oné špíny, jež se z královy osoby přenáší na celé království a přivolává na ně různá neštěstí, právo přetrhnout vazalské pouto a postavit Anjou zcela pod svrchovanost římské církve? Taktika papežské kurie je jasná: sejmut exkomunikaci z Bertradin prvního manžela a přenést ji na manžela druhého. Z Tours byly skutečně arcibiskupům remešskému a sensskému poslány listy, v nichž papež odsuzuje preláty, kteří by dál pěstovali vztahy s králem nebo by se odvážili zbavit ho klatby, pokud nepřerouší styky „s onou ženou, kvůli níž jsme ho exkomunikovali“¹⁰. Všechny tyto výtky, výbuchy pohoršení a slova zatracení nabudou plného smyslu, jakmile je zasadíme tam, kde bylo jejich pravé místo, to jest do samého jádra tehdejší hlavní politické záležitosti: do boje duchovní moci za ovládnutí věcí vezdejších.

Filip stárl a snášel klatbu čím dál tím hůř. V roce 1096 zdánlivě ustoupil a „zřekl se cizoložství“. Urban II. mu okamžitě udělil odpuštění, ale protože se ukázalo, že Bertrada neopustila královskou ložnici, horliví kardinálové v roce 1099 znovu svolali biskupy a klatba byla obnovena.

Ve spěchu, protože hrabě Vilém z Poitiers a vévoda akvitánský, onen známý Vilém, jež byl autorem milostných písní, ale také královým vazalem a nepřítelem angerských, poitierský koncil zneuctující jeho pána rozehnal. Což je další důkaz, že většině lidí Filip tolik provinilý nepřipadal. S postupem let se aféra vytrácela a Kapetovec přestal být oním protivníkem, kterého bylo třeba za každou cenu oslabit. V království utichl boj o investituru. O smír se snažil dokonce i Yves z Chartres. V roce 1105 se v Paříži – právě v místech, kde se kdysi slavila neblahá svatba – sešli arcibiskupové ze Sens a Toursu a biskupové z Chartres, z Orléansu, Paříže, Noyonu a Senlis. Byly přečteny papežské listy (uznat papežovu svrchovanost byla podmínka, bez níž to nešlo). Biskupové orléánský a pařížský položili Filipovi otázku, zda je připraven „veřejně se odříci nedovoleného tělesného spojení“. Král v šatu kajícníka a bosý před opaty ze Saint-Denis, Saint-Germain-des-Prés, Saint-Magloire a Étampes odpřisáhl: „Nebudu s tou ženou už mít žádný styk, ani se s ní nesetkám, leda v přítomnosti důvěryhodných lidí“, a stejný slib složila i Bertrada. Tím padla klatba. Koho to však mohlo ošálit? Oba manželé dál žili společně. V roce 1106 je hrabě Fulk s pompou uvítal v Angers.

Na aféru se přesto nezapomnělo. O půl století později, v letech 1138–1144, sepsal Suger životopis Ludvíka VI., apologii, jež hluboce poznamenala kolektivní paměť Francouzů: Ludvík VI., „otec komun“, je pro ně dodnes dobrým králem mezi dvěma méně dobrými, svým otcem Filipem I. a synem Ludvíkem VII., kteří se oba jeví jako zkažení, a v obojím případě ženami. Aby Suger zvýšil prestiž svého starého přítele, opatrně očernil jeho předchůdce, který se rozhodl dát se pohřbít v Saint-Benoît-sur-Loire a ne v Saint-Denis, takže tam už i proto neměl dobré jméno. Opat tuto dezerci vysvětluje: Filip se té cti vzdal z kajícnosti, ze studu za své chování.¹¹ O druhém sňatku neříká Suger skoro nic. Pečlivě však odlišuje Ludvíka, narozeného z „vysoce urozené manželky“, od jeho dvou bratrů a hledí dát jasně najevo, že je nepovažuje za skutečné dědice a jejich matka, „hraběnka z Anjou, *super ducta* (manželka navíc)“, že nemá právo na titul královny.

Velké dějiny jsou v té době především anglo-normánské, čili protikapetovské. Vilém z Malmesbury ukazuje Filipa I. jako milovníka rozkoší.

Svou první ženu, jež mu připadala „příliš tlustá“, jak píše, Filip ze svého lože vypudil. Svedla ho cizoložná, nemravná a ambiciózní Bertrada, a on propadl vášni a ve svém „vzplanutí“ zapomněl, že „majestát a láska nejdou spolu dohromady a nevyskytují se na jednom a též místě“¹². *Amor*: mužská touha. Chybou francouzského krále bylo, že ji nedokázal ovládnout a kvůli ženě se přestal chovat, jak se sluší na panovníka. Ordericus Vitalis je k Bertradě ještě tvrdší a označuje ji za chlípnou a vrtkavou. Chytila krále do tenat: „Nezkrotná konkubína opustila tedy cizoložného hraběte a přísála se (*adhesit*) až do jeho smrti k cizoložnému králi.“ Filip nebyl žádný nový David, žádný svůdce, jak se tím někdy mohou králové chlubit. Byl to nový Adam, nový Samson, nový Šalamoun: „byl sveden“, sveden jako žena, ale protože něco takového je pro muže hanba, smilstvo ho pohltilo. Hluchý k levitám biskupů, „zatvrzelý v hříchu“, „ve své špatnosti“, „cizoložstvím propadl hnilobě“: zemřel šílený, zmořený bolestmi zubů.¹³ Podle mnohem svobodomyšlnějších kronikářů z tourského kraje král zase tolik pasivní nebyl. Kronika pánů z Amboise přisuzuje iniciativu jemu: „smyslný“, „prostopášný“, ano, ale také svůdník. Bertradu obalamutil on a nakonec ji v noci unesl. Byl to uchvatitel.¹⁴ Od té doby se Filip přesto u všech historiků jeví v takovémto obraze: zralý muž a chlípník, člověk propadlý chuti.

Ale pozor: to slyšíme pouze jeden hlas. Všechny tehdy vyslovené soudy, které k nám dnes mohou dolehnout, protože byly zapsány, pocházejí od kněží nebo mnichů. V těch dobách měla totiž církev jeden absolutní monopol: ona jediná mohla vytvářet kulturní předměty schopné přetrvat staletí. A tito kněží, tito mnichové, kteří jsou našimi jedinými informátory, navíc jakožto nositelé vzdělání, školské a klášterní kultury, patří k elitě. A všichni jsou také „správného smýšlení“, protože se uchovávaly a opisovaly jen spisy, jež se neodchylovaly od linie. Víme z jeho pečlivě uchované korespondence, co si myslel biskup z Chartres, ale co si myslel jeho kolega ze Senlis, který požehnal králově druhé svatbě, o tom nevíme nic. To, oč nám běží, totiž způsob myšlení a života válečníků, můžeme nahlížet jedinež očima kněží, a to těch nejkonformnějších, z nichž církev udělala světce. Jedním z nich je právě sv. Yves z Chartres. Bylo však takových kněží, kteří podobně jako on na základě

stejných zásad považovali královo chování za špatné, hříšné, zhoubné pro duši i tělo a tím pro celé království, bylo jich skutečně tolik? A hlavně je třeba si uvědomit, že odsudek zastánců přisnosti nemířil ve skutečnosti na prostopášnost, na to, co se odehrávalo mezi dotyčným mužem a ženou, přesněji řečeno na mužův sexuální poklesek – neboť na tapetě byl právě jen muž –, nýbrž na způsob, jímž se dvojice spojila a prezentovala jako manželská. Mířil na to, co se všeobecně považovalo za manželství, ať už dobré nebo špatné. Kdyby nešlo právě o tohle, o posvátné, oficiální spojení, čili spojení nutně podřízené pravidlům, jejichž skandální překročení muselo být slavnostně pokáráno, nebyl by odsudek zdaleka tak přísný. Ony skrovné prameny, z nichž čerpáme informace, nám proto mohou odhalit jednu věc, a sice, jaké požadavky měla rigoristická církev na *legitimum matrimonium*, „legitimní manželství“.

Je jasné, že tyto požadavky nesdíleli v té době ani v tom kraji zdaleka všichni klerikové. V Paříži se například k požehnutí královské svatbě shromáždili všichni biskupové až na jednoho, a těžko si lze myslet, že to byli jen samí dobrodruzi, lichometníci a zaprodanci, kteří se uvolili pomáhat při obřadech, protože jim dělalo dobře být prostě u toho. A něco jistě také znamená skutečnost, že exkomunikaci pak nebrali příliš vážně a přes všechny papežovy výtky a hrozby se snažili ji anulovat. Jejich uvažování v oblasti morálky bylo prostě jiné. Nevyžadovalo stůj co stůj odtrhnout Filipa od Bertrady. A pokud jde o smýšlení šlechty, nevíme skoro nic. Lze si myslet, že bylo přísnější, když nebyly zájmy šlechty bezprostředně ve hře? To vyvrací už postoj Viléma Akvitánského, který vyhnal reformátorské kardinály z města, nebo chování Fulka z Anjou, dokud se nestal nástrojem papežských intrik. A pokud jde o samotného Filipa I., jak bychom ho mohli považovat za „bezbožného“ či jen prostě lhotejného k tomu, co jeho kněžský konvoj, který ho provázel na každém kroku, neustále omílal? Jak bychom si mohli myslet, že nedbal královského „majestátu“, když víme, jaký věčný, dennodenní boj vedl s feudálními knížaty, svými konkurenty? Přesto dvanáct let odolával. Nakonec zachránil zdání, ale svou ženu – manželku, ne konkubínu – nikdy neopustil. Nebylo to spíš tak, že i on se držel zásad? Jiných, než byly zásady Yvese z Chartres, ale o nic méně přísných?

To neznamena, že tu *amor* nehrál žádnou roli. Chci jen říci, že když Filip poslal pryč svou první ženu a vzal si jinou, u níž setrval, nebylo to možná z nějaké stařecké vášně, ale proto, že i on se držel jistých mravních pravidel. Pravidel morálky rodu.

Cítil odpovědnost za určité dědictví. Samozřejmě za „území“, za panství, jež patřila jeho předkům. A také za „korunu“, jež k tomu dědictví patřila, a ještě víc za rodovou slávu. Potřeboval tento po otci zděděný kapitál předat legitimnímu synovi. V roce 1092 měl syna jen jednoho, jedenáctiletého, a na hochy v tom věku číhala smrt. Chlapec byl křehký. Víme to od Sugera: ten v životopise Ludvíka VI. připomíná, že anglický král Vilém Ryšavý „si dělal nárok na francouzské království, kdyby jediný dědic nějakým nešťastným řízením osudu zemřel“¹⁵. Od Berty už Filip další děti čekat nemohl, takže nastala příhodná chvíle poslat ji pryč. Flanderský hrabě Robert Frísan, od něhož ji před dvaceti lety dostal, se v klášteře Saint-Bertin chystal na smrt a „nenávisť“¹⁶, kterou u něj zapuzení mohlo vyvolat, představovala v tu chvíli menší nebezpečí. Ve skutečnosti ani nevydržela dlouho. Filip si tedy vzal Bertradu. Zvolil dobře. V čase největší slabosti kapetovské monarchie, kdy se nevelké knížectví, králem jakž takž spravované z Paříže a Orléansu, naléhavě potřebovalo upevnit, nebylo tak důležité navazovat skvělé svazky s velkými královskými rody. Hlavní bylo omezit nápor politických sil, jež se stále výrazněji formovaly kolem zámek v Ile-de-France. Montfort byla hlavní pevnost na straně k Normandii, tedy na té nejohroženější, a patřila Bertradinu bratru Amaurymu. Po matce Bertrada pocházela z normanských knížat, z rodu Richarda I., „hraběte pirátů“, a plodnost už také prokázala: porodila hraběti z Anjou hochy; Filipovi dala tři děti, z toho dva chlapce. Bylo však potřeba, aby to byli synové legitimní. Na tom, jaký statut bude přičten králově družce, závisel tedy osud rodu. Kdyby platila za pouhou konkubínu, chlapci by zůstali bastardy a rival Kapetovců, Vilém Ryšavý, který podle Sugera „následnické právo Bertradiných synů považoval za nic“, by si mohl dělat naděje. Kdyby však druhé manželství platilo za legální, nebezpečí ztráty dědictví by odpadlo. Je proto pochopitelné, že Filip – který svoji případnou touhu po Bertradě mohl snadno uspokojit i jinak – tolik stál o sňatek ve všem lesku a s patřičným posvěcením a že dokud se jeho starší syn zdál tělesně slabý, odmítal

matku svých mladších synů zapudit, i kdyby to mělo být jen na oko. Že ho k Bertradě poutala i vášeň, je možné. Aby s ní však zůstával navzdory všemu, k tomu ho nepochybně nutila povinnost, povinnost vládce. Je nepředstavitelné, že by se tento muž, skoro už padesátník – což byl věk, kdy tehdy francouzští králové všichni bez výjimky umírali – nebál pekla a že by si nepřál, aby tělesný styk, jemuž se, a patrně ne bez rozkoše, oddával, prelátí oficiálně zbavili hříšnosti. Filip ale neměl pocit viny a nepřičítali mu ji ani jiní.

Filipova aféra, kterou jsem právě vylíčil po způsobu starých historiků, není pro nás zajímavá jako taková. Důležitá je tím, co odhaluje. Jak tomu po podobných otřesech bývá, vyvolala pohyb, při němž vyplouvá na povrch to, co jinak zůstává skryté v temnotách. Rozvířila hlubiny. Všechny ty řeči, jež se kvůli ní vedou o něčem, co je neobvyklé, zmiňují mimochodem také to, co je běžné, o čem se jindy mlčí, o čem se nepíše a k čemu se proto historik jinak nemůže dostat. Vylíčený příběh – vylíčený kriticky – mi umožňuje zeptat se na to hlavní, o čem mi jde: jakým způsobem lidé před osmi či devíti stoletími uzavírali v pokřesťanštěné Evropě manželství?

Zabývám se zkoumáním takzvané feudální společnosti, otázkou, jakým způsobem fungovala. Nahlížím ji proto z různých úhlů a tím se přirozeně dostávám i k manželství. V každé společenské formaci, a zvláště v té, kterou studuji už řadu let, hraje manželství základní roli. Právě instituce manželství, pravidla, podle nichž se svazky navazují, způsob, jakým se tato pravidla aplikují, umožňují lidským společnostem – dokonce i těm, které chtějí být co nejsvobodnější a za takové se i považují – ovládat vlastní budoucnost a právě skrze ně, na základě určitého symbolického systému a určitého ideálu své vlastní dokonalosti, se lidské společnosti snaží uchovávat své struktury. Svatební obřady jsou zavedeny proto, aby zajišťovaly řádné rozdělení žen mezi muže, aby ukázny mužské soupeření o ně a plození aby se stalo oficiálním, aby se socializovalo. K příbuzenství s matkou – které jediné je zřejmé – se označením otců připojuje ještě další příbuznost. Dovolené svazky se odlišují od těch ostatních, děti z nich narozené získávají statut dědiců, čili získávají předky, jméno, práva. Manželství zakládá vztahy příbuznosti, zakládá celou

společnost. Je to svorník sociální stavby. Jak bych mohl porozumět feudálnímu zřízení, kdybych neměl jasno v tom, podle jakých norem si rytíř bral ženu?

Sňatek, nutně okázalý, veřejný, obřadný, provázený spoustou gest a formulek, zaujímá v systému hodnot místo, kde se hmotné propojuje s duchovním. Sňatek regularizuje předávání bohatství z generace na generaci čili pomáhá uchovávat „infrastruktury“ a sám je jejich součástí – význam instituce manželství je proto různý podle toho, jakou roli hraje dědictví ve výrobních vztazích. Není to role ve všech rovinách majetkové hierarchie stejná a v krajním případě – otrok nebo proletář, kteří nemají co dědit, přestože i oni samozřejmě vytvářejí dvojice, sňatky neuzavírají – dokonce i mizí. Manželství také vnáší řád do sexuální aktivity – nebo spíš do její k plození zaměřené stránky –, neboli souvisí zároveň s tajemnou, temnou oblastí životních sil, životních pulzací, čili s oblastí posvátného. Zákony, jimž podléhá, jsou proto dvojího řádu: světského a – řekněme – náboženského. Oba regulační systémy se obvykle přizpůsobí jeden druhému a navzájem se podporují. Jsou však i chvíle, kdy spolu ladit přestávají. Dočasná disharmonie pak nutí k tomu, aby se manželské praktiky změnila a vyvinuly k nové rovnováze.

Ukazuje nám to příběh Filipa I.: přibližně kolem roku 1100 stála v latinském křesťanství tvrdě proti sobě dvě pojetí manželství. Konflikt se právě tehdy vyostřil a výsledkem bylo zavedení zvyklostí, jež se pak už víceméně nepohnuly až do našich dob, až do dnešní nové fáze debat a určité změny, kterou právě prožíváme. V době krále Filipa se s obtížemi ustavovala nová struktura. Snažím se vypátrat proč a jakým způsobem. Protože tato krize vyplývá z téhož celkového pohybu, který v té době proměňuje sociální vztahy jak v konkrétním životě, tak v představách, a protože můj průzkum je přímým pokračováním a vlastně doplněním bádání, které jsem vedl o třech „řádech“, třech kategoriích fungování společnosti, zvolil jsem pro něj též rámeček: severní Francii v jedenáctém a dvanáctém století. Své pozorovací pole jsem tentokrát omezil na „lepší“ společnost, na svět králů, knížat a rytířů, i když jsem přesvědčen, že chování lidu na venkově a v městečkách, a možná ani jeho zvyky, tak úplně stejné nebyly. Přistoupit k problému pro začátek s takovýmto omezením, k tomu mne nutí podmínky práce historika:

jakmile se totiž z oné tenké sociální vrstvy vybočí jinam, tma neproniknutelně zhoustne.

Značně hustá je i tak. Předmět mého zkoumání – praktiky manželství – je velice těžko postižitelný, a to hlavně ze tří důvodů. Především proto, že psaní – alespoň psaní pečlivé, jež mělo odolat času – bylo pořád ještě výjimkou. Sloužilo hlavně k zaznamenávání obřadů, čili pravidel, a k sepisování mravních zásad. Takže mám k dispozici víceméně jen povrch, tu nejtvrďší část ideologického krunyře, jež ospravedlňuje činy příznávané a zakrývá ty, které se tají. Zahlédám výhradně to, co souvisí s čistým svědomím. Druhá překážka: všichni svědkové, jejichž hlasy slyším, jsou, jak jsem už řekl, příslušníky církve. Jsou to muži, kteří žijí v celibátu, nebo to alespoň předstírají, muži, kteří se k sexualitě, a speciálně pak k ženě, staví s odporem, kteří nemají s manželstvím zkušenost nebo o něm mlčí a kteří nabízejí teorii schopnou upevnit moc, již si osobují. Jejich svědectví ve věcech lásky, manželství a manželských praktik není tedy příliš spolehlivé. Stejně jako ani to, co říkají o morálce, již se drželi laici. Tu příslušníci církve prezentují buď tak, jako by byla totožná s jejich vlastním pojetím, nebo její existenci popírají a hovoří o nemravnosti. Nezbyvá mi tedy než se smířit s tím, že všechno, co lze zahlédnout z manželského chování, přichází zvenčí, a často v negativní podobě, prostřednictvím odsudků či výzev ke změně zvyků. Textů pro mne informativních naštěstí od roku tisíc do počátku třináctého století pozvolna přibývá a jsou stále výmluvnější; jak se vysoká kultura postupně laicisuje, proniká do nich stále víc zmínek o myšlení a chování rytířů. Budu se proto držet chronologické niti a sledovat tento pohyb, jímž se obraz upřesňuje a nabývá barev, aniž bych si přitom dělal naděje, že se kromě formálních rámců doberu něčeho víc než nějaké té historiky. A poslední úskalí: nebezpečí anachronismu. Musím si při interpretaci těch nejistých stop dávat pozor, abych nevyplňoval prázdná místa fantazií a nepřenášel do minulosti to, co vím z přítomnosti. Lidé, jejichž mravy zkoumám, jsou totiž mými předky a modely chování, jejichž počátky se snažím vysledovat, vydržely až do mých časů. Manželství, o němž hovořím, je moje manželství a je docela možné, že jsem s ním ideologickým systémem, který bych měl demystifikovat, stále trochu svázaný. Téma se týká i mne. Jsem nezaujatý? Musím stále znovu

zaujímat odstup, abych mezi sebou a svým předmětem nesmazal ono tisíciletí, které mne od něho dělí, onu houštinu času, která – a s tím se musím smířit – skoro všechno, co bych rád spatřil, zahaluje neprůhlednou tmou.

II. kapitola

MORÁLKA KNĚŽÍ, MORÁLKA VÁLEČNÍKŮ

Protože všechno vidím především očima kněží, bude nejspíš dobře předestřít nejprve plátno, na něž se obraz, který bych rád spatřil, nutně promítá: instituci manželství v pojetí církve. Při prvním pohledu to vypadá složitě, církev nezaujímal jednotný postoj a na shromážděných prelátů v době Filipa I. zaznívaly disharmonické hlasy. Teorie vznikala ve skutečnosti pozvolna, klikatou, váhavou cestou, během níž se v průběhu staletí na sebe poskládaly různé kontradikční texty. Přesto stojí celá na jediném základě: na poselství Božím, v podstatě na několika málo slovech. Ta slova měli na paměti všichni biskupové jedenáctého století.

Některá pocházejí ze Starého zákona, z knihy Geneze. Vyskytují se ve druhém příběhu o stvoření a spočívají ve čtyřech hlavních výrocích:

1. „Není dobré, aby člověk byl sám.“ Bůh si přál, aby lidský druh byl dvojího pohlaví a aby se ta pohlaví spojovala.

2. Stvořil však ta pohlaví jako navzájem nerovná: „Učiním mu pomoc (*adjutorium*) jemu rovnou (*simile sibi*).“ Muž byl však první; a prvenství si uchovává. Je obrazem Božím. Žena je až druhá, je toho obrazu pouze odleskem. Evino tělo, „tělo z těla Adamova“, bylo vytvořeno z žebra. Její postavení je proto nižší.

3. Údělem těchto dvou těl je vzájemné spojení: „Muž opustí svého otce i matku a přilne ke své ženě a stanou se (opět) jedním tělem“: manželství vede k jednotě.

4. Manželství nicméně nestírá nerovnost: žena, jako až druhá, je křehká. Skrze ni byl muž proklet, vyhnán z ráje. Dvojice je od té doby